

РОЗДІЛ III

СТОРІНКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ

*С.О. Борисевич
(м. Київ)*

ДОЛЯ І ЗАКОНОДАВЧІ ПІДСТАВИ ІСНУВАННЯ ПОЄЗУЇТСЬКИХ МАЄТКІВ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В XIX ст.

В останній чверті XVIII ст. Річ Посполита перебувала у стані територіально-політичного й економічного розпаду. Король, який мав би бути символом єдності держави, являв собою слабку політичну посадову особу, яка обиралася на сеймі. Тобто, ця його посада не була спадковою (представники певної магнатської родини мали право обиратися королем у черговий раз лише після того, як таку честь отримали інші дві родини поспіль). Різнобарвні політичні інтриги великої кількості магнатських партій, ніяк не сприяли об'єднанню країни, а, навпаки, посилювали відцентровий характер соціально-політичних подій. Право *liberum veto* використовувалося різноманітними політичними силами для задоволення власних амбіцій та інтересів, що в політичному плані шматувало державу на частини. У польської нації в той важливий історичний період не з'явилася сила ні у магнатсько-консервативному, ні в революційно-демократичному середовищі, яка б зуміла об'єднати все суспільство заради збереження незалежності власної держави. Зміцненню центральної влади заважали і могутні сусіди Польщі – Російська та Австрійська імперії й Пруське королівство, які прагнули скористатися з її складної ситуації та збільшити свої території за рахунок Речі Посполитої. Перший поділ Польщі вже відбувся у 1772 р. В такій соціально-економічній і політичній обстановці король видав у 1775 р. декрет, підтриманий сеймом, який заборонив на теренах держави орден єзуїтів. Майно останнього, що складалося з маєтків і грошових капіталів, було конфісковане. Ця власність була подарована йому польськими поміщиками. Землевласники заповідали її єзуїтам „... на виховання природного юнацтва и на справи богоугодні”. Частину конфіскованих маєтків перевели в грошовий

капітал, який надавався у кредит під 5%. Нерухома власність, на підставі оцінки люстраторів*, роздавалася шляхті. За володіння нею остання мала платити до казни *едукаційної комісії* ** 4,5% від суми люстраційної оцінки нерухомості. Плата оголошувалася вічною. Її дозволялося лише збільшувати. За конституцією 1789 р., її підвищили до 5%, і ці маєтки отримали статус спадкових та почали називатися поєзуїтськими. Одержані кошти комісія спрямовувала на проведення шкільної реформи. Цей фіксований податок з поєзуїтських маєтків отримав назву *едукаційний фондуш****. У 1797 р., вже за російського правління, едукаційну комісію ліквідували і її функції перейшли до приказів громадської опіки****, а в 1801 р. до міністерства народної освіти.

Ще 3 грудня 1792 р. Катерина II указом наказала майбутньому генерал-губернатору мінському, їзславському і брацлавському М.Н. Кречетникову зібрати відомості щодо стану маєтків, які мали перейти до російської казни внаслідок наступних (1793 та 1795 рр.) поділів Польщі. Такою інформацією самодержавство володіло вже у 1793 р. Вона стосувалася й поєзуїтських маєтків¹.

3 травня 1795 р. Катерина II підписала указ новому генерал-губернатору І.Т. Тутолміну, який стосувався питання щодо повернення секвестрованих***** маєтків польських поміщиків, які брали участь у бунті проти держав, котрі поділили між собою територію Речі Посполитої та, врешті решт, знищили її. Генерал-губернатор повинен був розпорядитися приєднати до казенних земель маєтки тих шляхтичів, які „учинив присягу в верном нам подданстве” взяли активну участь у заколоті. Поверталися права володіння маєтками лише тим представникам польської шляхти, котрі не брали участі в заворушеннях проти російської влади і повернулися у межі імперії до 1 січня 1795 р. Всі ці заходи поширювалися й на поєзуїтські маєтки².

* Члени люстраційних комісій, котрі існували в Речі Посполитій у XVI–XVIII ст. Вони здійснювали періодичні описи державного майна задля обліку їх прибутковості.

** Едукаційна комісія. (Від лат. education – виховання). В Польщі керівний орган освіти у 1793–1794 рр. Фактично перше в Європі міністерство освіти.

*** Фондуш – (від лат. Fundare – заснування, постійний, твердий, фіксований) прибуток, який отримувався від постійних джерел (наприклад: від володіння нерухомістю, облігаціями й ін.)

*** Приказ громадської опіки – губернські установи в Російській імперії з кінця XVI–II до останньої чверті XIX ст., у віданні яких перебували сирітські будинки, лікарні, аптеки, богодільні та ін.

***** Секвестр – заборона майна (заборона розпоряджатися ним, тобто продавати, здавати в оренду чи заставу, дарувати та. ін.). Але секвестр відрізнявся від заборони тим, що запроваджувалося ще й адміністративне управління майном.

Подільське губернське правління* звернулося до сенату** у зв'язку впровадженням у життя указу від 6 червня 1799 р. щодо розмежування поміщицьких та казенних лісів. Правління зазначало, що власники поєзуїтських маєтків, у разі невчасного платежу відсотків від оцінки останніх, на підставі конституції 1775 р., повинні були втратити право на володіння цією нерухомою власністю, а вона перейти в стан казенних. Тому правління цікавило: межувати ці маєтки як казенні чи ні? На це питання сенат підготував відповідь, котру як закон затвердив імператор 13 квітня 1800 р. У ньому подавалася ретроспектива появи поєзуїтських маєтків, зазначалося, що сеймове рішення 1775 р. зафіксувало положення щодо них, які передбачали: 1) що покупець за право володіння таким майном повинен був дати заставу, вартість якої дорівнювала б одній третині оцінки маєтку; 2) оцінка нерухомості залишалася вічно незмінною; 3) спадкові володарі цих маєтків мали платити щорічно 4,5% їх люстраційної оцінки (24 червня й 6 січня), а за конституцією 1789 р. – 5%; 4) володіти такою нерухомістю поміщик мав право лише за королівським привілеєм; 5) у випадках, коли спадкоємці були неспроможні сплатити належний відсоток, їм надавалася 6-тижнева відстрочка, після якої маєток підлягав секвестру, а після другого 6-тижневого строку, якщо вони не могли звільнити останній від нього, комісія проголошувала майно вільним; 6) якщо такий маєток був розорений, то колишній власник відшкодовував збитки за рахунок своїх маєтностей; 7) відібране майно передавалося іншій особі; 8) цю нерухомість заборонялося передавати в заставу та ділити між спадкоємцями. Власник мав право продати її, або передати у спадщину на підставі майорату. Маєтки повинні були перебувати під наглядом казенних палат***.

Щодо звернення Подільського губернського правління сенат розпорядився запровадити в життя наступне рішення. У разі залишення в необмеженій владі поміщиків поєзуїтські маєтки „...то... иной владелец, опустошив оные, не пожелает далее содержать имение из положенных на него процентов, а самое имение, коего может быть наибольшую цену, составляли леса, останется к ущербу казны гораздо малощеннее...”. Тому сенат вважав необхідним відібрати в таких казенних маєтків ліси

* Губернське правління – вищий виконавчий орган, якому підпорядковувалися, у тій чи іншій мірі всі державні установи. Керував ним цивільний губернатор.

** Сенат – вищий урядовий орган, який виконував функції вишого суду та здійснював нагляд за діяльністю всіх урядових установ зверху до низу.

*** Казенна палата – виконавчий орган влади казенної колегії (з 1801 р. – міністерства фінансів, а 1838 р. – міністерства державного майна) в губерніях. В їх функції входило: керівництво державним майном та лісовим господарством, проводити перепис населення, яке оподатковувалося, збирати податки та платити державні пенсії, а також організувати рекрутські набори. З часом вони втрачали деякі з цих функцій.

до казни. Прибуток з них, розрахований у люстраційних інвентарях, виключався з прибутку всього маєтку, а господар нерухомості звільнявся від платежу відсотків за нього. Отже, закон чітко визначив статус поєзуїтських маєтків, які визнавалися державною власністю, переданою поміщикам у спадкове володіння з обмеженим правом розпорядження. Вони перебували під казенним контролем³.

Посилаючись на імператорський указ від 6 серпня 1802 р., який запровадив стягнення едукційного фондушу за право володіння поєзуїтськими маєтками у розмірі 6% від їх люстраційної оцінки, віленський цивільний губернатор звернувся з поданням до сенату, в якому запитував: чи стягувати з власників такої нерухомості 6% чи, як раніше, 5%? Урядовий сенат вивчив цей документ й записку міністра народної освіти і вийшов з поданням на ім'я імператора, який затвердив його 3 січня 1805 р. Відтепер остаточно всі власники поєзуїтських маєтків повинні були платити в казенні палати едукційний фондуш у розмірі 6%. Якщо б власниками їх були росіяни, а не польські дворяни, напевно, цей відсоток так і залишився б на рівні 5%. Тут потрібно врахувати й те, що Російська імперія активно втягнулася в антинаполеонівські війни. Що викликало величезні казенні витрати, і державі потрібні були нові джерела прибуткових надходжень⁴.

6 листопада 1806 р. Олександр I затвердив чергову доповідь сенату щодо відповідних маєтностей. Вона торкалася умов передачі прав на володіння поєзуїтськими маєтками. Вирішуючи це питання, сенат звернувся до польського законодавства. У 6 пункті конституції 1775 р. зазначалося, що останні заборонялося обтяжувати боргами, поділяти на частини між родичами. Вони мали право перебувати у володінні лише однієї особи незалежно від того, продавався маєток чи передавався у спадок. Сеймове рішення 1776 р. декларувало, що без відома едукційної комісії (чи іншої державної установи, яка опікувалася поєзуїтськими маєтками) не дозволялося продавати, міняти та переуступати таку нерухомість. Саме цей закон поклав усі обов'язки едукційної комісії на казенні палати. Вони мали перевіряти стан маєтків, інвентарі, існування казенних недоїмок, а також здійснювати їх опис. Палати зобов'язувалися направляти на розгляд міністра фінансів документи щодо переходу права власності на поєзуїтські маєтки й отримання казною від нових власників застави у вигляді нерухомості. Сенат остаточно затверджував документи стосовно зміни власників такого майна⁵.

Лише в березні 1818 р. на розгляд імператора Олександра I надійшла нова доповідь Головного управління училищ щодо едукційного фондушу з поєзуїтських маєтків. У ній нагадувалося, що вищий нагляд за відповідним збиранням останнього було покладено на Міністерство освіти.

Ще на підставі імператорського указу від 21 грудня 1807 р. було створено 2 комісії стосовно нагляду за правами володіння поєзуїтськими маєтками. Перша перебувала в місті Кремінці, та поширювала права своєї юрисдикції на Волинську, Подільську і Київську губернії, а друга – у м. Вільно й відповідно розпоряджалася в литовських, білоруських та мінській губерніях. На підставі діяльності цих комісій Міністерство освіти зробило висновок, що поміщики, котрі придбали право на володіння поєзуїтськими маєтками, без відома й згоди начальства, продавали їх, дробили, передавали у рахунок забезпечення власних боргів іншим особам. Воно зазначало, що, „... принимая в уважение, что имения, будучи разделяемы на мелкие части, впоследствии времени, с переменою названия имения, вовсе для эдукационнаго фондуша потеряны быть могут...”. Опікун Віленського учбового округу, таємний радник князь А-Ю Чарторийський подав до Міністерства освіти запропоновані комісіями заходи, котрі мали бути доповненням до указу від 21 грудня 1807 р. (Цей закон визнавав де-факто всі поєзуїтські маєтки власністю тих поміщиків, які володіли ними на той період. Оцінка цього майна була збільшена на 25%, з розрахунку якої стягувався едукативний фонд). Запроваджувалися наступні заходи: 1) поміщики, які бажали укласти будь-яку угоду щодо поєзуїтських маєтків, повинні були узгодити її з фондушевою комісією; 2) останні зобов'язувалися збирати довідки стосовно недоїмок з фондушевого платежу, здійснювати заходи, які унеможлилювали б їх появу чи подальше зростання, сприяти зберіганню цілісності таких маєтків, поновити їх назви та доводити до відома міністра духовних справ і народної освіти щодо кожної зміни в правах володіння поєзуїтською нерухомістю; 3) дії стосовно розподілу маєтків серед спадкоємців заборонялися, за чим мали наглядати комісії; 4) всі поєзуїтські маєтності мали забезпечуватися особливою заставою з особистого нерухомого майна їх власника, яка б дорівнювала третині його оцінки; 5) якщо поміщик мав бажання перезаставити свій маєток на інший, він повинен був отримати на це згоду комісії; 6) такої згоди не було потрібно, якщо дворянин переуступав свої права на володіння поєзуїтської нерухомості іншій особі й не міняв заставлену нерухомість. Указ здійснив спробу припинити процес свавільного та шахрайського обертання поєзуїтських маєтків у приватну власність польських дворян як її неповних власників. Таке майно фактично ще раз визнавалося державною власністю, яка продавалася в обмежене володіння дворян за умови застави їх власних маєтків. Поміщики володіли нею, користувалися, але розпорядження останньою було обмежене, тобто заставити їх вони не мали права, а продати чи обміняти – лише з дозволу держави. Їм дозволялося вільно передавати ці маєтки у спадщину. Ця законодавча спроба

зберегти подібну нерухомість під державним контролем була вдала. Адже вони були обернені в приватну власність лише у другій половині XIX ст. Доповідь разом з рядом пропозицій імператор затвердив 25 березня 1818 р.⁶

В 1825 р. державна рада* розглядала доповідь сенату щодо нагромадження недоїмки з 6%, яка стягувалася з власників поєзуїтських маєтків і мала йти на користь Віленського університету. На 1 жовтня 1821 р. вона становила 400 000 крб. сріблом. Сенат розглянув причини такого неподобства. Ще сеймовим рішенням 1775 р. було покладено як правило для тих осіб, котрі прагнули купити поєзуїтські маєтки, забезпечити такий акт заставою власного нерухомого майна, вартість якого дорівнювала б не менше третини їх оцінки. У випадках невчасної сплати відсотків за володіння цими маєтностями заставу брали в секвестр для стягнення недоїмки. Якщо протягом 6 місяців такий захід не давав позитивного результату, тоді поєзуїтський маєток оголошувався вакантним і його віддавали у володіння іншій особі, а із застави попереднього власника стягувалася недоїмка й усі витрати, які були пов'язані із заходами щодо переходу права володіння на таке нерухоме майно. Але указ від 21 грудня 1807 р. скасував необхідність забезпечувати заставою право володіння поєзуїтськими маєтками. Така відміна дала привід їх власникам нагромаджувати недоїмки в рахунок платежу відсотків за це майно. Вони ризикували лише позбавленням свого права володіння. В сенаті з'явилася пропозиція поновити вимогу застави. Він прийняв рішення встановити шестимісячний термін, протягом якого власники поєзуїтських маєтків повинні були надати казенним палатам у заставу своє власне нерухоме майно в розмірі не менше третини від оцінки поєзуїтської нерухомості.

Державна рада погодилася з тим, що накопиченню недоїмки сприяв указ 1807 р. Державна рада вважала необхідним застосувати всю суворість закону стосовно стягнення недоїмок щодо сплати едукційного фондушу, а у разі неплатоспроможності деяких боржників спрямувати його на тих осіб чи установи, котрі „... допустили недоїмки свйше меры..., не секвестровали и не отдали имения другому во владение...”. Тому рада запропонувала власні заходи щодо стягнення недоїмки. 1) Всіх власників поєзуїтських маєтків зобов'язували протягом 6 місяців, від дня отримання відповідного припису губернського правління, надати

* Державна рада – вищий державний дорадчий орган Російської імперії в 1810 – 1917 рр. Розглядав запропоновані міністерствами законопроекти до їх затвердження імператором, кошториси та штати державних установ, скарги на рішення департаментів сенату і інших установ до конфірмації самодержцем. Голова і члени ради призначалися імператором. Вона була одна з найбільш консервативних і бюрократичних державних установ.

заставу, котра мала дорівнювати не менше третини оцінки поєзуїтського майна. 2) Якщо після закінчення цього терміну від власників таких маєтностей не була надана належна застава, нерухомість відбиралася до казни та продавалася з торгів з отриманням обов'язкової застави. Зберігався 6% едукційний фондуш. 3) Власники поєзуїтських маєтків, на котрих нагромадилися недоїмки, теж повинні були надати відповідну заставу у зазначений термін для повернення останніх і пені за неї. Виплату всього капіталу недоїмки дозволялося здійснювати частинами декілька років або, за бажанням власників, залишати недоїмку собі й платити за неї відсотки, як з фондушевих капіталів*. 4) У випадках, коли поєзуїтські маєтки відбиралися до казни й продавалися з торгів, але не з'являлися бажані торгуватися, тоді їх мали віддавати в оренду з взяттям належної застави. 5) У разі невідшкодування недоїмки власниками поєзуїтського нерухомого майна протягом 6 місяців і в їх власності не було капіталу, достатнього для цього, тоді стягнення спрямовувалося на осіб і установи, котрі не виконали правил, запроваджених конституцією 1775 р. Державна рада поставила запитання Віленському університету: чи не корисніше для нього отримувати прибутки з едукційного фондушу від державного казначейства, а всі села, містечка, які належали до поєзуїтського нерухомого майна, передати у відомство Міністерства фінансів від Міністерства духовних справ та народної освіти? Цю думку ради імператор затвердив 17 лютого 1825 р. Таким чином, конфісковані маєтки єзуїтського ордену, які черговий раз визнавалися державною власністю, переданою у безстрокове володіння шляхти за плату відсотків для утримання Віленського університету, польські поміщики прагнули перетворити в приватну власність. У цьому їм допомогла російська самодержавна влада, котра під впливом польських магнатів фактично відмовилася від застави як економічного інституту, котрий був притаманний юридичній практиці як Речі Посполитої, так і Російської імперії. Застава застосовувалася при соляних, винних, інших відкупках та за передачу у тимчасове володіння державного майна. Вона була як економічний гарант для держави, котра, таким чином, мала можливість стягувати з власності приватної особи збитки, які та могла заподіяти її економічним інтересам. Реакція власників поєзуїтських маєтків була миттєва. Вони майже припинили платити 6% едукційного фондушу. Існувала ще одна причина, котра сприяла нігілістичному ставленню польської шляхти до цього питання. Адже вона не несла ніякої відповідальності за недотримання правил володіння поєзуїтськими маєтками, у чому їх підтримувала місцева антиросійська налаштована адміністрація.

* Фондушевий капітал – після ліквідації єзуїтського ордену залишилися нерухомі маєтки і капітали, котрі були віддані приватним особам за сплату відсотків.

В її обов'язки входило контролювати стан державного майна, й вона мала можливість позбавити боржників продовжувати експлуатувати державне майно. Виникає ще одне питання. А що до 1825 р. не було відомо стосовно катастрофічних темпів зростання заборгованості польських поміщиків з едукативного фондушу? Посилатися на війну 1812 р. було б некоректно. Це можна було пояснити лише тим, що едукативний фондуш не потрапляв до бюджету і тому державні структури до певного періоду не обходили нагромадження недоїмки. Міністерство народної освіти, під патронатом якого він перебував, забило тревогу, коли стало остаточно зрозуміло, що у нього не існувало важелів впливу щодо справного стягнення фондушу та що зростання недоїмки вийшло з-під його контролю. Звернення Міністерства до сенату потрапило на сприятливий ґрунт. Вектор урядової політики вже був чітко спрямований проти польсько-шляхетського сепаратизму⁷. Сенатський указ від 19 січня 1826 р. призупинив продаж поєзуїтських маєтків, власники яких не надали застави в 6-місячний термін, визначений державною радою від 17 лютого і 31 грудня 1825 р. Призупинення продажу останніх, власники яких заборгували щодо сплати 6% едукативного фондушу, мало тривати до часу появи розпорядження імператора стосовно цього питання. Отже, урядові кола Російської імперії, прагнучи примусити польських поміщиків чітко дотримуватися законодавства щодо обов'язків відносно держави, ще не наважувалися робити „різких рухів” стосовно них. Державний лібералізм спрямовувався на недопущення польсько-католицького заклоту, який стався в 1830–1831 рр.⁸

4 лютого 1829 р. побачив світ новий указ сенату. В ньому зазначалося, що затверджені імператором думки державної ради від 17 лютого 1825 р. й 23 червня 1828 р., доручали міністрам народної освіти і фінансів розглянути питання: чи не корисніше для Віленського університету отримувати прибутки з едукативного фондушу від нерухомих маєтків безпосередньо з державного казначейства, а самих їх передати у відомство Міністерства фінансів та чи не потрібно було б ліквідувати фондушеві комісії, які існували більше 20 років як суди, ухвалюючи рішення без подальшого права подавати апеляцію на них? Міністр народної освіти повідомив, що тимчасові фондушеві комісії вже виконали свої функції й не було потреби в подальшому їх існуванні. Ті справи, котрі вони не довели до кінця, пропонувалося передати до головних судів. Він вважав, що управління маєтками, які становили едукативний фондуш, більш обтяжливе для Міністерства освіти, ніж для Міністерства фінансів. В управлінні першого визнавалося необхідним залишити маєтки, даровані приватними особами Волинському ліцею, котрі являли собою його окрему власність під

назвою бенефіціяльних*, які імператорським наказом було віддано у розпорядження Віленського університету. Міністерство фінансів зобов'язувалося управляти такими маєтками на підставі тих правил, які були чинними. Залишалася збереженою назва „едукційний фондуш Віленського університету”. Отже, єзуїтські маєтки, власники яких платили цей останній, передавалися в управління Міністерства фінансів, яке володіло відповідними структурами і досвідченим персоналом щодо виконання належних функцій. Указ перетворив у закон пропозиції міністра народної освіти, з якими погодилися державна рада та імператор Микола І.⁹

В наступному, 1830 р., державна рада розглядала пропозицію міністра фінансів Е.Ф. Канкріна щодо єзуїтських маєтків. Він вважав необхідним у разі переходу прав на володіння ними, вимагати від нових власників заставу, як гарантію справності платежу частини прибутків. Справа полягала в тому, що порядок переходу прав власності на таке майно був встановлений польською конституцією 1775 р. вона визнавала два способи переходу прав власності на єзуїтські маєтки: по-перше, добровільна передача прав володіння майном іншій особі дійсним власником; по-друге, перехід владних прав за відповідною умовою з урядом, коли маєток був відібраний від попереднього власника за певні порушення умов володіння таким майном і йшов на продаж з торгів. У першому випадку не існувало можливості вимагати заставу з особи, яка отримала в головного володаря маєтку права володіння ним. А на підставі указів від 21 грудня 1807 р. й 31 грудня 1825 р., головні власники єзуїтського майна звільнялися від обов'язку надавати заставу у разі справного платежу фондушевих 6% і їм дозволялося передавати іншим особам свої права. В другому випадку, коли єзуїтська нерухомість продавалася з торгів, важко було вимагати від бажаних торгуватися за право володіння цим майном відповідної застави. Міністр фінансів вважав, що такий захід не міг бути бажаним для фондушу, тобто, враховуючи ускладнення, з якими у той період надавалася заставу, вимога останньої могла в багатьох поміщиків відбити бажання приймати участь у торгах, враховуючи, що вона надавалася назавжди (право володіння єзуїтськими маєтками було спадковим) у сумі третини оцінки такої власності. У випадках, коли не з'являлися бажані торгуватися, нерухомість залишалася в казні або потрапляла у 3-річну оренду, що приводило до зміни попереднього порядку управління та зменшення прибутковості цього казенного майна. Саме тому міністр фінансів запропонував

* Бенефіція – (від лат. *beneficium* – благодійність). У період раннього середньовіччя в Західній Європі – земельне володіння, котре дарували королі (або великі феодали) васалу за умови відбування ним військової або адміністративної служби.

вимагати від бажаючих купити право володіння поєзуїтськими маєтками надавати заставу, яка відповідала б дворічній сумі відсотків від коштів *, запропонованих за них (за аналогією з правилами віддачі казенної нерухомості в оренду). У разі відсутності бажаючих брати участь у торгах поєзуїтська нерухомість повинна була віддаватися в оренду з взяттям застави. Розмір її не визначався законом. Міністр запропонував застосовувати у таких випадках правила, узаконені указом від 11 жовтня 1829 р., який передбачав віддачу казенних маєтків у західних губерніях з публічних торгів в оренду на строки 18, 24, 30 і навіть 50 років з наданням застави у сумі дворічних відсотків від запропонованої кількості прибутків державного майна (відповідно орендним правилам 1806 р.). Отже, імперська влада прагнула й надалі зберігати в губерніях, приєднаних від Польщі, умови передачі у тимчасове спадкове володіння чи оренду казенних маєтків з отриманням застави як гаранта справного виконання поміщиками своїх зобов'язань перед державою. Вимога більшої застави за право володіння поєзуїтською нерухомістю порівняно з орендними відштовхувала бажаючих вступити у володіння нею, тим більше, що, на відміну від орендних прав, поєзуїтські владні права не були обмежені визначеним строком (застава мала надаватися на невизначений час). Саме тому міністр фінансів запропонував зрівняти умови застави за орендні та поєзуїтські владні права. Державна рада погодилася на цю пропозицію, й її думка була затверджена імператором Миколою I 6 травня 1830 р. Закон свідчив, що вимога надавати заставу за право володіння державним нерухомим майном викликала інтерес у дедалі меншій кількості поміщиків, тобто досить вагомо зменшилися можливості, а звідси і бажання їх надавати заставу за останнє. Торги, на підставі яких їх надавали, все більш перетворювалися на „театр одного або жодного актора”. Переважна більшість поміщицьких маєтків перебувала в заставі у кредитних установах або за права оренди казенних маєтків та в забороні за боргові позови або державні стягнення ¹⁰.

21 квітня 1834 р. сенат оприлюднив положення Комітету міністрів стосовно передачі з відомства Міністерства народної освіти до міністерства фінансів усіх поєзуїтських маєтків і капіталів, які становили едукативний фондуш. Ще за наказом імператора від 3 грудня 1828 р. у відання міністерства фінансів були передані поєзуїтська нерухомість та капітали, які все ще перебували в управлінні Міністерства народної освіти. Новий указ передавав це майно як у відомство, так і в повне управління Міністерства фінансів, а самі маєтки долучалися до загальної

* Кошти, які пропонувалися на торгах, були прибутками поєзуїтських маєтків, від розміру яких покупець пропонував платити 6% едукативного фондушу. Реальних коштів за отримання права володіння такими маєтками ніхто не платив.

кількості казенних. Отже, влада поступово ліквідувала відмінність поєзуїтських маєтків від державних, враховуючи те, що у 1832 р. було закрито Віленський університет, на місце якого поставили Київський університет ім. св. князя Володимира. Прибутки едукційного фонду вже не спрямовувалися суто на учбові цілі, які фінансувалися з державного бюджету, а надходили до казни. Університетська ротація була спрямована на послаблення польського впливу, особливо у Правобережній Україні, і розширення політики русифікації краю та усіх, приєднаних від Польщі територій¹¹.

У 1839 р. Комітет міністрів подав на розгляд імператора записку щодо розстрочки недоїмок з едукційного фонду. В ній зазначалося, що училищний фонд з поєзуїтських маєтків, який був переведений у 1834 р. до загальних казенних прибутків і переданий у відомство міністерства фінансів, а з утворенням у 1838 р. міністерства державного майна – в його відомство. Нагромаджена приватними особами недоїмка із сплати фонду, переводилася у загальний капітал за згодою боржника. На цей останній нараховувалося 6% дивідендів. Сума боргу розстрочувалася на декілька років з наданням боржником застави. Скасування недоїмок не дозволялося, а щодо розстрочки їх, то не існувало відповідного закону. Тому, опираючись на законодавчий акт від 31 грудня 1825 р., положення визначало можливість, для кожного конкретного випадку, розстрочити борг з сплати фондушевих прибутків власниками поєзуїтських маєтків. Сам борг переводився у фондушевий капітал, з якого, у свою чергу потрібно було платити 6% (6% сплачувалося й за право володіння відповідним майном). За умови розстрочки боргу від власників поєзуїтських маєтків вимагалася застава у вигляді нерухомого майна. Микола І затвердив положення комітету міністрів 14 листопада 1839 р.¹²

15 травня 1840 р. сенат видав указ, який посилався на думку державної ради, спричинену рапортом міністра державного майна П.Д. Кисельова від 29 грудня 1839 р. Він дозволив назви казенних маєтків – старостинських *, погаліцейських **, поєзуїтських, які остаточно переходили до казни, відмінити назавжди. Це стосувалося й інших подібних

* Староство-державний маєток, який віддавався в довічне володіння польській шляхті. Від суто казенних маєтків вони відрізнялися тим, що були не лише господарськими, а й адміністративними осередками. У кінці ХVІІІ–початку ХІХ ст. адміністративні функції вони втратили. В Російській імперії вони тимчасово зберегли свою назву.

** Погаліцейські маєтки і капітали – (фр. gallicisme – галльський; слово чи вираз, запозичені будь-якою мовою з французької.) термін запозичений з французької мови, котра у ХVІІІ–другій половині ХІХ ст. була популярною і панівною в аристократичних колах усієї Європи. Отже, це були маєтки та капітали іноземців, які конфіскував польський уряд за вороже ставлення до його держави. Вони отримали той же статус, що й поєзуїтські маєтки. На терені Правобережної України їх була незначна кількість.

маєтностей, але після того, як відповідні права на це нерухоме майно припинялися. Отже, уряд робив черговий крок щодо остаточного знищення залишків колишньої (півстолітньої давнини) спадщини Речі Посполитої. Він прагнув ліквідації будь-яких відмінностей поміж казенними маєтками¹³.

30 квітня 1842 р. сенат видав указ щодо порядку відібрання поєзуїтських маєтностей від несправних платників едукційного фондушу. Він зобов'язував губернські правління західних губерній у таких випадках командувати чиновників для взяття цих маєтків у секвестр для негайної передачі їх у відання та управління палати державного майна. Відповідний чиновник повинен був відправитися за місцем призначення протягом 6 тижнів від дня визначення казенною палатою власника поєзуїтської нерухомості неспроможним боржником у сплаті державі належних коштів. Осіб, винних у тяганні щодо командування до поєзуїтського маєтку відповідного чиновника і взяття майна в секвестр, чекало адміністративне стягнення, а у випадках злісного порушення цього закону й кримінальне покарання. Державна влада прагнула такими методами прискорити знищення такого роду державного майна, але остаточно ці маєтки зникли лише в кінці 70-х рр. XIX ст. Крім того, враховувалося, що різка реакція щодо недисциплінованих платників едукційного фондушу застосовувалася місцевими представниками Міністерства фінансів та державного майна. Казенні палати, як вагомий чинник влади у губерніях, постійно здійснювали контроль за станом такого державного майна і регулярно отримували від його тимчасових спадкових власників належні владі кошти. Такий контроль Міністерство народної освіти, у віданні якого раніше перебували поєзуїтські маєтки, не спроможне було здійснювати, оскільки не мало на місцях дієвих та владних, підконтрольних йому установ. Казенні палати, на підставі цього закону, зверталися до губернського правління щодо накладання секвестру на відповідну нерухомість, власники якої заборгували державі. Адміністративне управління секвестрованими маєтками здійснювала палата державного майна, як повноважний представник відповідного міністерства¹⁴.

У 1844 р. в сенаті у черговий раз розглядалася справа стосовно прав власників поєзуїтської нерухомості, які розорювали її. Сенат власним указом від 18 травня 1844 р. пояснив, як на підставі закону потрібно було ставитися до таких фактів. У 4 пункті додатку до 1 ст., т. 8 Зводу статутів щодо господарського управління казенними маєтками (вид. 1842 р.) зазначалося, що „... поиезуитския имения, во владении частных лиц состоящая, составляют неотъемлемую собственность владельца и никакая люстрация и казенныя присмотры и распоряжения не должны

к ним прикасається, а потому и леса, к сим именьям принадлежащие, составляют часть их собственности, должны быть в распоряжении владельцев., 22 пунктом того додатку палатам державного майна було надано право розпочинати позов у відповідних судових установах щодо власників поєзуїтського майна, якщо стосовно них від окружного начальника або з інших джерел (доносів) ставало відомо, що такий маєток, як казенна власність, приведений у розорення чи в ньому нещадно винищувалися ліси. У 24 пункті зазначалося, що в разі задоволення у судовому порядку позову поєзуїтська маєтність забиралася до казни в повному складі. Таким чином, з утворенням Міністерства державного майна у 1838 р. та його філіалів на місцях держава законодавчо затвердила методику поступової ліквідації невластивої для Російської імперії форми спадкового володіння казенною нерухомістю. Отже, указ був відповідним поясненням як керівництво до дії для палат державного майна¹⁵.

Таким чином, напередодні селянської реформи 1861 р. у 8 західних губерніях (Київська, Подільська, Волинська, Мінська, Могилівська, Вітебська, Віленська, Гродненська) знаходилося 137 поєзуїтських маєтків, з 516 000 десятинами* землі, в яких мешкало 33 600 селянських душ. Оцінювалися вони у 2 199 000 карбованців з платежем щорічно до казни 131 900 карбованців¹⁶. Ці маєтності продовжували мати обмеження щодо їх розділу, застави, переходу в спадщину й ін. Після видання актів 19 лютого 1861 р. міністр державного майна звернувся до Головного комітету** з поданням щодо поширення на селян поєзуїтських та ленних*** маєтків загальних правил положень 19 лютого 1861 р., які стосувалися останніх відносно переведення їх на викуп. Передбачалося, що викупні кошти повинні були зберігатися у казні та власники маєтностей мали отримувати лише відсотки з них за вирахуванням едукційного фондушу. Головний комітет погодився з цією думкою. Крім того, після наділення селян землею всі поєзуїтські маєтки передбачалося зрівняти в статусі з іншими державними маєтностями, а власники їх мали отримати із суми викупного платежу лише суму едукційного фондушу. Їм дозволялося викупити цю нерухомість у приватну власність. Тобто передбачалося перевести її в оренду з правом викупу казенного майна.

* Десятина – російська міра земельної площі, яка дорівнювала 2400 квадратних сажень = 1,09 гектара = 109 25,4 квадратних метра.

** Вищий державний орган, який контролював підготовку і проведення селянської реформи по всій Російській імперії.

*** Ленні маєтки надавалися за службу польськими королями з державного фонду. Ленне (спадкове, але не приватне) володіння закінчувалося з припиненням існування чоловічої гілки роду, але за часів російського панування вони поступово переходили у приватну власність, якою остаточно стали в 60-х рр. XIX ст.

18 грудня 1861 р. імператор затвердив думку державної ради щодо подальшої долі поєзуїтських маєтків (у тому числі і ленних). Відтепер селяни останніх переводилися в стан казенних і підпорядковувалися лише уряду. Викупні кошти, які вони повинні були сплачувати, мали надходити до казни на рахунок едукативного фонду. Туди ж зараховувалися викупні свідоцтва та банківські білети, якими видавалася державна позика селянам, коли вони здійснювали викуп за допомогою уряду. Власники поєзуїтського майна отримували винагороду за прибуток від землі, яку викупали селяни, в розмірі 5% від суми, що вони мали сплатити державі за право придбання цих маєтностей у приватну власність. Власникам поєзуїтських маєтків „... коих крестьяне приобретут в собственность усадебную... оседлость вместе с полевым наделом, предоставляется взносом соответствующаго капитала освобождаться от обязанности ежегоднаго платежа процентов в пользу едукативнаго фондуша и приобрести имение в потомственное владение на праве полной собственности...”. Для цього власник маєтку повинен був внести до казни безстроковими державними облігаціями чи безперервно-прибутковими білетами таку суму коштів, щоб щорічний прибуток від них становив ту кількість грошей, яку він повинен був щорічно платити як 6% едукативного фонду. Отже, держава прагнула позбутися поєзуїтського майна, але щорічні прибутки, які становили едукативний фонд, вона залишала у вигляді прибутків, котрі щорічно мали надходити від державних цінних паперів, які воліла отримати від майбутніх приватних власників колишніх поєзуїтських маєтків, котрі ще до появи цього закону втратили свою назву. Таким чином, поєзуїтські маєтності, які були державною власністю, мали стати приватною ¹⁷.

Однак правило щодо добровільного викупу колишніх поєзуїтських селян не знайшло свого застосування. До видання закону 1863 р. стосовно обов'язкового викупу поміщицьких селян не було зафіксовано жодної угоди між власниками поєзуїтських маєтків й останніми, що автоматично не давало дозволу на викуп поміщиками цієї казенної власності в приватну. У той період побачив світ передостанній законодавчий акт стосовно такого роду державного майна. 31 серпня 1864 р. імператор Олександр II підписав іменний указ, який затверджував правила сплати відсотків за борги едукативному фонду. По-перше, відсотки за фондушеві борги, а також за позики з фондушевого капіталу, строк внесення яких настав після законодавчого припинення кріпосної залежності селян від поміщиків, утримувалися з коштів, які мали надходити від селянських викупних платежів. Заборонялися заходи щодо стягнення їх із власників колишніх поєзуїтських маєтків. По-друге, відсотки, строк сплати яких настав до видання зазначених указів, мали

стягуватися з останніх ¹⁸.

Отже, до 1865 р. власники поезуїтських маєтків не виконали умов, котрі дозволяли їм викупати це майно в приватну власність, а указ від 10 грудня 1865 р., який був реакцією на польське повстання 1863 р., взагалі заборонив особам польського походження придбання маєтностей (виняток: придбання їх лише за законною спадщиною). Тому правило щодо придбання у приватну власність поезуїтських маєтків відпало саме собою, оскільки такими власниками були виключно польські поміщики. В такій ситуації у Міністерстві державного майна створили комісію для напрацювання нових правил стосовно цих маєтностей. Проект такого документу довго готувався в комісії, потім затверджувався Головним комітетом та Державною радою, думка якої з цього питання була оприлюднена лише 29 березня 1871 р. Закон поставив крапку у питанні щодо поезуїтської нерухомості. Він передбачав: 1) з викупних коштів, які мали надійти від селян кожного поезуїтського маєтку за земельний наділ, у першу чергу ліквідовувалися недоїмки щодо сплати 6% едукатійного фонду; 2) інша частина викупних платежів спрямовувалася до казни для приєднання її до капіталів останнього; 3) винагорода власника зменшувалася на суму в 6%, які призначалися для едукатійного фонду, та коштів, які ліквідовували недоїмку з платежу останнього; 4) власники поезуїтського майна польського походження позбавлялися права викупати його і переуступати право на володіння ними полякам; 5) цим власникам дозволялося переуступати землю тих маєтків, яка залишалася після наділу селян, лише особам російського походження, але тільки з дозволу міністра державного майна (щоб не було фальсифікації щодо національного походження); 6) „Поиезуитское имение, приобретенное лицом русскаго происхождения, поступает в полную его собственность..., окончательно исключается из числа поезуитских.”; 7) особи російського походження, які придбали такі маєтки, звільнялися від будь-яких обмежень щодо використання лісу, який знаходився у цих маєтностях, а особам польського походження дозволялося користуватися ним лише для господарських потреб до часу складання губернським управлінням державного майна відповідного плану, який передбачалося використовувати в таких володіннях. Отже, власники поезуїтських маєтків залишалися майже при тих правах, якими користувалися їх попередники. Але закон змушував їх продавати казенне майно в приватну власність особам російського походження. Поява місцевих планів господарювання цими маєтками перетворила їх власників у спадкових орендарів. Плани висували такі вимоги, що вони могли втратити цю маєтність, за яку вимагали довічну заставу. Тому продаж такого майна в приватну власність виявився кращим виходом із склад-

ної ситуації, в якій перебували польські поміщики. Цей процес прискорився, й до кінця 70-х рр. поезуїтські маєтки перестали існувати як казенна власність, котра перетворилася на монопольну приватну власність осіб російського походження¹⁹.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що поезуїтські маєтки як державна власність, котру уряд Речі Посполитої передав польським поміщикам у спадкове обмежене володіння за умови надання застави, без права ділити це майно, заставляти та обтяжувати боргами, існували в своєму статусі протягом ста років. Перші десять років, після приєднання Правобережної України до Російської імперії, самодержавний уряд констатував факт існування цих маєтків і гарантував незмінність прав їх власників. Він ліквідував едукативну комісію й підпорядкував цю державну власність приказам громадської опіки, а пізніше – Міністерству народної освіти. У період наполеонівських війн, щоб не сприяти поширенню поміж польських поміщиків опозиційних настроїв щодо російської влади, власники поезуїтських маєтків були звільнені від обов'язку надавати заставу за право володіння таким казенним майном (1807 р.). Після цього акту самодержавство на довгий час випустило із свого поля зору останнє. Такими послабленнями негайно скористалися власники поезуїтських маєтків. Казенна власність поступово перетворювалася в приватне майно. Остаточо від такої трансформації стримував обов'язок, покладений на їх власників – платити едукативний фондуш, який вже дорівнював 6% від оцінки прибутків цього нерухомого майна. Нове привернення уваги царського уряду до поезуїтських маєтків було зумовлено двома причинами. По-перше, поезуїтські власники майже припинили плату едукативного фондушу, внаслідок чого нагромадилася величезна недоїмка, що відбилося на матеріальному стані Віленського університету, який утримувався за ці кошти. Звернути увагу на це питання змушений був міністр народної освіти. По-друге, докорінна зміна у ставленні самодержавства щодо опозиційного польського дворянства. Уряд поновив вимогу надання власниками поезуїтських маєтків застави за право володіння таким майном, але пізніше зробив нову поступку – дозволив не надавати заставу тим господарям, які справно сплачували едукативний фондуш. Після польського повстання (1830–1831 рр.) уряд пішов на жорсткий крок відібрання до казни цих маєтків у тих власників, які визнавалися неспроможними боржниками. Він почав продавати з торгів відібране майно. В 30–40-х рр. XIX ст. відбулася певна ротація власників поезуїтських маєтків. Це зумовлювалося ще і тим, що їх власники, як неспроможні боржники щодо сплати едукативного фондушу, прагнучи уникнути безкоштовного відібрання від них цього нерухомого майна, продавали свої права особам, які мали

змогу ліквідувати їх борг. Але царська влада наштовхнулася на те, що відібрані у власників поєзуїтські маєтки не бажали купувати з торгів тому, що це було менш вигідно, ніж придбання права на оренду казенним майном, за яке вимагалася застава в сумі дворічного прибутку орендного маєтку, що надавалася на фіксований контракт термін, у той час, коли за поєзуїтську нерухомість вимагалася застава в розмірі третини її оцінки на невизначений термін. Уряд змушений був зрівняти умови надання застави за право володіння поєзуїтськими маєтками з орендним казенним майном.

Заборгованість щодо сплати едукативного фонду була постійна, але самодержавство терпіло існування такого роду казенної власності та прав на його владне користування з двох причин: 1) кошти за право їх експлуатації спрямовувалися на благородну справу – розвиток освіти; 2) шанобливе ставлення до священних владних прав приватних осіб. З метою ліквідації заборгованості в сплаті фонду російська влада пішла на те, що перепідпорядкувала поєзуїтські маєтки з відомства Міністерства народної освіти у відомство Міністерства фінансів, а пізніше Міністерства державного майна.

З відміною кріпосного права царизм став на шлях ліквідації своїх прав на це майно і надавав право власникам останнього викупити його в приватну власність, але за умови переведення селян цих маєтків на викуп, чого польські поміщики не бажали здійснювати. Вони не скористалися з цієї можливості й були остаточно позбавлені її у 1865 р., коли реакція самодержавства на польське повстання (1863 р.) позбавила осіб польського походження права на придбання земельної власності. Влада перевела поєзуїтських селян на обов'язковий викуп земель, а в самих маєтках запровадила плани господарювання, які змушували осіб польського походження бути зацікавленими щодо продажу цього майна у приватну власність особам російського походження, які мали на це право. Отже, поєзуїтські маєтки за своїм статусом зникли в кінці 70-х рр. XIX ст. Це було спричинено тим, що нові, капіталістичні умови господарювання вже не сприймали таку специфічну для феодалізму форму володіння, розпорядження та користування земельною власністю, а також реакцією російського самодержавства на опозиційні настрої щодо нього осіб польської національності.

¹ *Сташевський Е.Д.* История докапиталистической ренты в Правобережной Украине. – М., 1968. – с. 42.

-
-
- ² Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗРИ). Издание первое. – Т. XXIII. – № 17329, – 3 мая 1795 г., – С. 695 – 696.
- ³ Там же. – Т. XXVI. – №. – 19378. – 13 апреля 1800 г. – С. 130–132.
- ⁴ Там же. – Т. XXVIII. – № 21586. – 3 января 1805 г. – С. 774–778.
- ⁵ Там же. – Т. XIX. – № 22341. – 6 ноября 1806 г. – С. 804–807.
- ⁶ Там же. – Т. XXXV. – № 27318. – 25 марта 1818 г. – С. 173–174.
- ⁷ Там же. – Т. XL. – № 30234. – 17 февраля 1825 г. – С. 88–90.
- ⁸ Там же. – Т., собрание второе. Т. I. – № 75. – 19 января 1826 г. – С. 110–111.
- ⁹ Там же. – Т. IV. – № 2649. – 4 февраля 1829 г. – С. 90–91.
- ¹⁰ Там же. – Т. V. – Отделение первое. – 6 мая 1830 г. – С. 392–393.
- ¹¹ Там же. – Т. IX. – Отделение первое. – № 7012. – 21 апреля 1834 г. – С. 311–312.
- ¹² Там же. – Т. XIV. – Отделение первое. – № 12888. – 14 ноября 1839 г. – С. 855–856.
- ¹³ Там же. – Т. XV. – Отделение первое. – № 13471. – 15 мая 1840 г. – С. 330.
- ¹⁴ Там же. – Т. XVII. – Первое отделение. – № 15594. – 30 апреля 1842 г. – С. 347.
- ¹⁵ Там же. – Т. XIX. – Первое отделение. – № 17935. – 18 мая 1844 г. – С. 348–349.
- ¹⁶ *Лященко П.И.* Очерки аграрной эволюции России. – Т. II, Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика. – СПб, 1913, – С. 214.
- ¹⁷ ПСЗРИ. – Т. XXXVI. – Отделение второе. – № 37761. – 18 декабря 1861 г. – С. 626 – 627.
- ¹⁸ Там же. – Т. XXXIX. – Отделение первое. – № 41242. – 31 августа 1864 г. – С. 867 – 868.
- ¹⁹ Там же. – Т. XLVI. – Отделение первое. – № 49415. – 29 марта 1871 г. – С. 276 – 277.